

Қойбақова А.С.
**Қытай тіліндегі дағдылы
тіркестердің құрылымдық
ерекшелігі**

Дағдылы тіркестер (惯用语) – қытай фразеологиясы саласында ерекше орын алатын, өзіндік ерекшеліктері бар, ауызекі тілдік сипатқа ие болған бірліктер тобы. Ол фразеологиялық бірліктерге тән барлық негізгі қасиеттерге ие, яғни мағына тұтастығы, көркемділік, құрылым тұрақтылығы т.б. Дағдылы тіркестерге сөз тіркесті құрылым, компоненттік құрылым тән.

Бұл мақалада дағдылы тіркестердің құрылымдық ерекшеліктері анықталып, талдау жасалады. Сонымен қоса олардың тура және ауыспалы мағыналары мысалдармен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: фразеология, дағдылы тіркестер, компонент, коннотация, терминология.

Koybakova A.
**Definitions and methods of
formation of usual expressions in
Chinese language**

Definitions (惯用语) or steady combinations in Chinese language are stabled spoken rules which are used daily among people. Nowadays, this kind of definitions are build by usual oral norms. They are used not only in conversation, but also in publicistic and different types of artistic literatures.

This article focuses in definitions in Chinese language which will be learned. And also how are made some of steady combinations of words.

Key words: phraseology, definitions, part, connotation, terminology.

Койбақова А.С.
**Структурные особенности
привычных выражений в
китайском языке**

Привычные выражения (惯用语) в китайском языке основаны на нормах разговорного языка и являются устойчивыми словосочетаниями, которые обширно используются в бытовой жизни. Они формируются, опираясь на нормы простого разговорного языка современного мира. Однако, слова отражаются не только в разговорном стиле, а также в различных художественных произведениях.

В этой статье рассматриваются привычные выражения в китайском языке и их структурные особенности, примеры их прямого и переносного значения.

Ключевые слова: фразеология, привычные выражения, компонент, коннотация, терминология.

**ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ
ДАҒДЫЛЫ
ТІРКЕСТЕРДІҢ
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ
ЕРЕКШЕЛІГІ**

Қытай тіліндегі қазіргі заман ауызекі тіл нормалары бойынша құрылған фразеологиялық бірліктердің маңызды категорияларының бірі – дағдылы тіркестер (гуанюңюй). Бұл фразеологиялық бірліктер біртұтас ауыспалы мағынасы бар, эмоционалды мәнерлі мазмұнмен, көркемділікпен, ықшамдылығымен ерекшеленетін тұрақты тіркестер болып табылады.

Адамдардың қарапайым өмірі, олардың бақылаулары мен қоғам өмірінде болатын түрлі оқиғаларға, қоршаған ортадағы адамдардың іс-әрекеттеріне, қалыптасқан дәстүр мен әдет-ғұрыптарға байланысты түрлі сөйленістерді тудырады. Осындай халықтық, қарапайым тілдік сипаты бар фразалар бірте-бірте жалпылаушы сипатқа ие болып, тұрақты тіркес болып қалыптасып, дағдылы тіркестерге айналады. Мысалы: 拉老婆舌头 «өсек айту, өсек тарату» (сөзбе-сөз «кемпірдің тілінен тарту»); – 锅端 «бәрін жайып салу; жасырмай, бәрін айтып тастау» (сөзбе-сөз «үстел басына қазанды әкелу»); 下软蛋 «әлсіз, жігерсіз, қорқақ» (сөзбе-сөз «жұмсақ жұмыртқа басу»); 打官腔 «ресми түрде сөйлеу; ресми сылтаумен бас тарту» (сөзбе-сөз «шенеунік мәнерінде сөйлеу»); 抬轿子 «аспанға көтеру, мадақтау, екі иығына үкі тағу; жағымпаздану» (сөзбе-сөз «паланкинді көтеріп апару») т.б.[1]

Көптеген қытай лингвистері дағдылы тіркестерге ең алдымен тура және ауыспалы да мағынасында қолданылатын, семантикалық екіжақты, үш буынды, етістікті-объектілі тіркестерді жатқызады. Дағдылы тіркестердің категориялық белгілерін анықтауда басқа да көзқарастар бар. Осылайша, кейбір ғалымдар дағдылы тіркестер семантикалық екіжақты бола алмайды десе, басқалары дағдылы тіркестер міндетті түрде үш сөзді емес, көбінесе төрт сөзді болады, ал барлық үш сөзді тұрақты тіркестер үш буынды сөздер категориясына жатқызылады деп санайды, ал үшіншілері болса, дағдылы тіркестерді мәтелдердің бір түрі деп қарастырады.

Вын Дуанжың осындай әртүрлі, кейде мүлде қарама-қайшы көзқарастардың орын алуы осы мәселенің жеткілікті зерттелмеуінде деп санайды [2]. Ма Гофан сияқты ол да дағдылы тіркестер халықтық сөздер мен чыңюйден бірқатар белгілермен ерекшеленетін жеке дара фразеологизмдер түрі деп тұжырымдайды. Осы екі алдыңғы қатарлы фразеология

зерттеушілердің ойынша, дағдылы тіркестер бұл ауызекі тілде кеңінен қолданылатын және анық айқындалған ауызекі тілдік сипаты бар тұрақты «қалыптасқан» сөздер. Грамматикалық құрылымы жағынан дағдылы тіркестер екі түрге бөлінеді: аяқталған ойды білдірмейтін тіркес құрылымды дағдылы тіркестер және аяқталған тиянақты ойды білдіретін сөйлем құрылымды дағдылы тіркестер. Құрылымдық сипаты жағынан өзгешеліктері болғанымен, бұл фразеологиялық мағыналық жағына әсер етпейді. Олар мақалдар сияқты дидактикалық, тәрбиелік сипатқа ие болмайды, жалпыламайды да, типтемейді де. Олар тек тілдің көркем құралы ретінде адамдардың, оқиғалардың, түрлі жағдайлардың ерекшеліктерін, сипатын көрсетеді.

Генетикалық жағынан дағдылы тіркестер бұл метафоралану процесіне ұшыраған, өзінің тура мағынасын жоғалтып, ауыспалы бейнелі мағынаға ие болған еркін сөз тіркесі. Дағдылы тіркестердің жасалуының басты қайнар көзі – әрине ауызекі тіл болып саналады. Алайда көптеген қытай деректері көрсеткендей, дағдылы тіркестер тарихы өте терең. Олардың көбісі ежелгі тарихы және әдеби ескерткіштерден табылуы арқасында қазіргі заманда тілде өте белгілі және көп қолданылады.

Ежелгі еңбектерде кездесетін және осы күнге дейін жеткен, өзінің тілдік формасын сақтап, қазіргі заман тіл жүйесіне оңай бейімделіп енген осындай дағдылы тіркестер мысалдары аз емес. Мысалы: 掉书袋 «өзінің оқымыстылығын көрсету, білімін паш ету» (сөзбе-сөз «кітаптар бар қаптарды лақтыру»); 等龙门 «жоғары мансапқа ие болу; мемлекеттік қызметке емтиханды сәтті тапсыру» (сөзбе-сөз «айдаһарлы қақпаға шығу»); 戴高帽 «жағымпаздану, жарамсақтану; жер көкке сыйғызбай мақтау» (сөзбе-сөз «биік бас киім кию немесе кигізу») [2].

Сонымен қатар, қазіргі заманғы дағдылы тіркестерге ұқсас кейбір ежелгі ескерткіштерде жазылған дағдылы тіркестер бүгінгі күнде тілде мүлде қолданылмайды немесе осындай фразеологиялық бірліктер ретінде қолданылмайды, яғни өзінің алғашқы формасын өзгертіп қазіргі тілде төрт сөзді чыңюйлар немесе басқа да фразеологиялық тип ретінде қолданысқа түседі. Бұған Чжай Хаудың «Кең таралған тұрақты тіркестер жинағындағы» тіркестерді мысал ретінде алуға болады. 虎添翼 (сөзбе-сөз «арыстанға қанат қосу») тіркесі қазіргі тілде 如虎添翼 чыңюй ретінде қолданылады, «зұлымға көмектесу; күштіге жаңа күш беру; біреуге қанат жайғызу»; 坐针毡 сөзбе-сөз «ине қадалған

киізде отыру» қалыптасқан сөзі қазіргі тілде 如坐针毡 чыңюй болып ауысты, «қатты уайымдау» мағынасын береді (сөзбе-сөз «ине қадалған киізде отырғандай»); 风中烛 сөзбе-сөз «желде тұрған майшам» немесе оның басқа нұсқасы 风中残烛 сөзбе-сөз «желде тұрған шырақ тұқылы» «бір аяғы жерде, бір аяғы көрде» мағынасын береді; 料虎头 «арыстан басының қамын ойлау» тіркесі 老虎头上搔痒 «арыстан басын қасу» тіркесімен ауыстырылды.

Грамматикалық құрылымы бойынша дағдылы тіркестер сөз тіркесі болып табылады. Сөйлем құрылымы дағдылы тіркестер өте сирек кездеседі, бұған қоса, олар мағыналық, интонациялық жағынан аяқталмаған, номинативті бірліктер болып табылады, тіркес құрылымды дағдылы тіркестер сияқты белгілі бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Мысалы: 背靠背 «сыртынан сөйлеу, сын айту» (сөзбе-сөз «арқаны арқаға сүйеу»);

铁将军把门 «құлыпталған есік» (сөзбе-сөз «темір генерал есікті күзетіп отыр»);

脑袋搬家 «қайтыс болу; дүниеден өту» (сөзбе-сөз «миы көшіп кетті»);

土埋半截子 «хал үстінде, тіл ауыздан қалу, өлім аузында тұру» (сөзбе-сөз «мерзімнің жартысы жерге көмілген»);

两面光 «екі жақты; екі жаққа да қызмет ету; мыналарға да, аналарға жарамсақтану» (сөзбе-сөз «екі жағы да тегіс»);

脸皮薄 «арлы, ұялшак; тұйық, ұяң» (сөзбе-сөз «бет терісі жұқа»);

脸皮厚 «арсыз, ұятсыз, терісі қалың» (сөзбе-сөз «бет терісі қалың») т.б.

Дағдылы тіркестердің көп бөлігі қысқа үш компонентті сөз тіркестер болып табылады. Дағдылы тіркестер компоненттерінің минималды саны екі, яғни жалпы сөз тіркесінің қалыптасуына қажетті дәл сол міндетті минимум. Мысалы, 吃醋 «қызғану» (сөзбе-сөз «сірке суын ішу»); 抹黑 «қаралау, жала жабу; масқаралау» (сөзбе-сөз «қара жағу»); 泡汤 «жүзеге аспау; сәтсіздік; бос әурешілік» (сөзбе-сөз «сорпа қайнату»); 爬坡 «өзін-өзі тексеру; бір мәселені талдау, түсіну, ұғыну» (сөзбе-сөз «жар бойлай өрмелеу»); 坐辣 «қиын жағдайда қалу; біреуді қиын жағдайда қалдыру» (сөзбе-сөз «майшамға отыру»); 下海 «бизнеспен айналысу» (сөзбе-сөз «теңізге шығу») т.б.

Дағдылы тіркестер ең көп дегенде төрт-бес компоненттен тұрады, бірақ ондай қалыптасқан сөздер өте сирек кездеседі. Мысалы, 赶鸭子上架 «мүмкін еместі талап ету» (сөзбе-сөз үйректерге жұмыртқа басқызу); 们在葫芦里 «барлығынан

беймәлім болу; жан-жағында болып жатқанды білмеу) (сөзбе-сөз «асқабақтың ішінде қамалып отыру»); 坐下班车 «келесі жолы сәті түсер, келесі жолы бағы жанар» (сөзбе-сөз «келесі көлікке отыру») т.б.

Тіркес құрылымды дағдылы тіркестердің бәрін негізгі сөзінің сипаты бойынша екі үлкен топқа есімді және етістікті бөле аламыз. Есімді дағдылы тіркестер копулятивті (қиыстырушы) және атрибутивті (анықтаушы) сөз тіркестер модельдерін құрастырады. Мысалы: 菜包子 «еш пайдасы жоқ адам; ештеңеге жарамсыз адам; қуыс құрай» (сөзбе-сөз «ішінде көкөністі салмасы бар бәліш»); 牛脖子 «қисық, қыңыр, қикар» (сөзбе-сөз «өгіз мойын»); 狗腿子 «қызметші, малай; итаршы, жарамсақ» (сөзбе-сөз «ит аяғы»); 鸡毛蒜皮 «кәкір шүкір; түкке тұрмайтын нәрсе» (сөзбе-сөз «тауық қауырсыны, сарымсақ қабығы»).

Есімді дағдылы тіркестерге, сондай-ақ зат есімді негізгі сөзге анықтама етістік немесе етістікті объектілі құрылыс арқылы берілген атрибутивті типтегі фразеологиялық бірліктер де жатады. Мысалы: «қауіпсіз жер, пана» (сөзбе-сөз «қауіпсіздікпен қамтамасыз ететін жәшік»); «тұмар, қамқоршы» (сөзбе-сөз денені қорғайтын сиқырлы таңба) т.б.

Етістікті дағдылы тіркестер саны жағынан ең көп және кең таралған фразеологизмдер тобы. Бұл топтағы қалыптасқан сөздер негізінен екі, үш құрылымды етістікті объектілі тіркестер болып табылады. Мысалы: 丢脸 «масқара болу; абыройдан айырылу; беті күю» (сөзбе-сөз «бетін жоғалту»); 穿线 «айттыру, таныстыру» (сөзбе-сөз «жіп тарту»); 放羊 «еркіндікке жіберу; бостандыққа жіберу» (сөзбе-сөз «қойларды жайып жіберу») т.б.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, құрылымы жағынан дағдылы тіркестер сөзбен тең емес, бірақ сөйлемдегі қызметі бойынша теңдесе алады, яғни тілде дағдылы тіркестер сөз сияқты жеке дара сөйлем мүшесі ретінде қызмет атқарады.

Фразеологиялық бірлік ретінде дағдылы тіркестердің маңызды ерекшелігі – мағыналарының біртұтастығы. Фразеологизмдердің мағына тұтастығы оның компоненттерінің номинативті қызметін жоғалтып, лексикалық мағынасының әлсіреуі нәтижесінде пайда болады. Фразеологизм ауыспалы мағына негізінде туындайды және осы ауыспалы мағына оның нағыз болмысын құрайды. Көптеген қытай зерттеушілерінің фразеологияға қатысты еңбектерінде дағдылы тіркестердің мағынасын оны құрайтын компоненттерінің мағыналарының қосындысын шығаруға болмайды деп көрсетіледі.

Дағдылы тіркестердің ауыспалы мағынасы лексикалық компоненттердің біреуінің байламды фразеологиялық мағынада қолданылуының нәтижесінде пайда болады. Бұл құбылыс етістікті-объектілі дағдылы тіркестерде көп байқалады. Мұнда негізгі етістік өзінің номинативті мағынасын жоғалтып, есімді компонентке тәуелді жаңа байламды мағынаға ие болады. Мысалы, 闹 «шулау, гуілдеу, жанжалдасу» етістігі мен 卖 «сату» етістігі келесі дағдылы тіркестер құрамында қолданылады. 闹意见 «бір-бірінің пікірлерімен келіспеу; араздық, араларына ала жіп түсу» (сөзбе-сөз «пікірлермен шуылдасу»); 闹别扭 «біреумен жараспау; араздасу» (сөзбе-сөз «былық, ретсіздік, шуылдау»); 闹乱子 «бәле тудыру, ауыртпалық жасау» (сөзбе-сөз «былық, ретсіздік»); 卖关子 «қызығушылық тудыру, құмарын қоздыру» (сөзбе-сөз «шиеленіс сату»); 卖人情 «дүниеқорлық мақсатында жақсылық жасау» (сөзбе-сөз «адам сезімін саудаға салу»); 买面子 «құрмет көрсету, әдеп сақтау» (сөзбе-сөз «бетін сату») [3].

Басқа фразеологиялық бірліктер сияқты дағдылы тіркестер де тілдік практикада қайталанатын, бекітілген сөйленіс болып қабылданады, яғни узуалдық тұрғыдан сөзсіз тұрақты болып табылады. Ал құрылымдық тұрғыдан дағдылы тіркестердің тұрақтылығы абсолютті емес. Бұл фразеологизмдер өткізгіш және иілгіш қасиетке ие. Дағдылы тіркестерде мағына тұрақтылығы құрылым тұрақтылығынан басым болып келеді. Бұл жерде мағына тұрақтылығы мен құрылым тұрақтылығы бір-бірінен ажырамас ұғымдар екенін айта кету керек. Оған қоса дағдылы тіркестердің ауыспалы-бейнелі мағынасының тұрақтылығы құрылым тұрақтылығының міндетті шарты болып табылады. Алғашында дағдылы тіркестер мағына мен құрылым тұрақтылығының тұтастығын білдірген, сондықтан бұрынғы уақыттарда пайда болған дағдылы тіркестер арасында құрылым иілгіштігімен ерекшеленетіндерді табу өте қиын [4].

Қазіргі заманғы қытай тіліндегі дағдылы тіркестердің тұрақтылығы бір жағынан құрылымының беріктігінде, екінші жағынан компоненттердің орнын ауыстыру немесе басқа өзгермелі элементтерді енгізу мүмкіншілігінде, яғни құрылым өткізгіштігінде көрініс табады. Бұл тұжырымдамада ешқандай қарама-қайшылық жоқ, себебі дағдылы тіркестердегі барлық құрылымдық өзгертулер, олардың көлемі мен сипаты шектелген, яғни ауыспалы бейнелі мағынасының тұтастығын бұзбайтын шекте болады, басқа сөзбен айтқанда құрылымдық

өзгертулерге жол берудің міндетті шарты деп ішкі формасының, фразеологиялық бірліктің фразеологиялық мағынаның, фразеологиялық өзінің сақталуын айтады.

Әдебиеттер

- 1 马国凡，高歌东著。惯用语。呼和浩特：内蒙古人民出版社 2000，66页
- 2 温端政。俗语研究 与探索：俗语的 性质、范围和分类。上海辞书出版社，2005 年，99-101 页
- 3 Авакова Р., Дәулетова П. Қысқаша қытайша-қазақша фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Қағанат ҚС», 1998. – 56 б.
- 4 Кожевников И.Р. Словарь привычных выражений современного китайского языка. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2005. – 180 б.

References

- 1 Ma Guofan, Gaogedong. Guanyongyu. Huhehaote: Neimenggu chubanshe, 2000 , 66 page
- 2 Wen Duanzheng. Suyu yanjiu yu tansuo: Suyude xingzhi, fanwei he fenlei. Shanghai cishu chubanshe, 2005 nian, 99-101 pages
- 3 Abakova R., Dayletova P. Kyskasha kytaysha – kazakhsha frazeologyalyk sozdik. – Almaty: Kaganat KS, 1998 zh. 56 page
- 4 Kozhevnikov Y.R. Slovar pryvichnyh virazheniy sovremennogo kytayskogo yazika. – M.: AST: Vostoc- Zapad, 2005 zh. 180 page